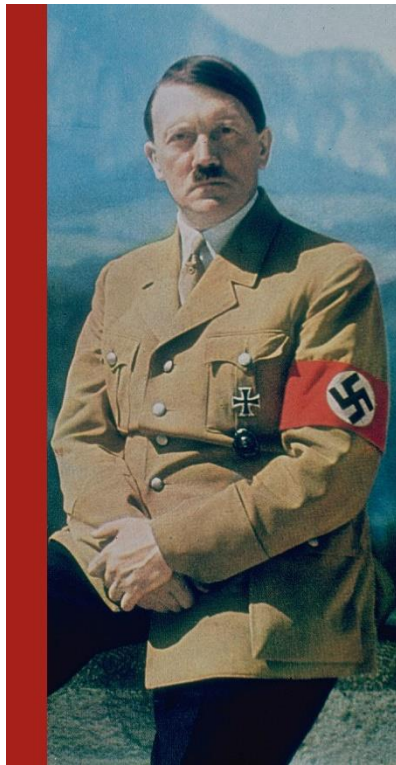

Bijlage bij het hoorcollege *Hitler*

HITLER

EEN HOORCOLLEGE
OVER DE OPKOMST
EN ONDERGANG VAN
ADOLF HITLER

door Maarten van Rossem

Inhoudsopgave

[Maarten van Rossem](#)

[H1. Hitlers jonge jaren](#)

[H2. De Eerste Wereldoorlog: het grote keerpunt in Hitlers leven](#)

[H3. Hitlers intrede in de politiek](#)

[H4. Hitlers ideologie](#)

[H5. De economische crisis en de Duitse conservatieven helpen Hitler aan de macht](#)

[H6. Hitler: de meest succesvolle politicus van de jaren dertig](#)

[H7. 'De Grootste Veldheer Aller Tijden' leidt Duitsland naar de ondergang](#)

[H8. Hitler en de Holocaust](#)

[Aanbevolen literatuur](#)

[Colofon](#)

Maarten van Rossem Maarten van Rossem is historicus en emeritus hoogleraar aan de Universiteit Utrecht. Hij is gespecialiseerd in de geschiedenis en politiek van de Verenigde Staten. Als Amerika-deskundige treedt hij regelmatig op in allerlei televisie-uitzendingen en houdt hij regelmatig lezingen over uiteenlopende onderwerpen. Hij heeft diverse publicaties voor een breed publiek op zijn naam staan, waaronder *Heeft geschiedenis nut?*, *De Wereld volgens Maarten van Rossem* en *Waarom de stoommachine geen Chinese uitvinding is*. In zijn tijdschrift *Maarten!* presenteert hij de toestand in de wereld en relateert hij de in zijn ogen hysterische berichtgeving rondom het nieuws: zowel op wereld- als lokaal niveau. Met zijn onderkoelde humor en verrassende feitenkennis analyseert én fileert hij de historische en huidige (politieke) gebeurtenissen. Bij Home Academy zijn van hem de volgende hoorcolleges verschenen: *Amerika*, *Hitler*, *Koude Oorlog*, *Geschiedenis in het groot*, *Eerste Wereldoorlog*, *Tweede Wereldoorlog*, *de Atoombom*, *Lenin en Stalin*, *Populisme*, *Kapitalisme*, *Industriële revolutie*, *WO1 en Europa*, *De Amerikaanse presidentsverkiezingen* en *Kunnen we leren van het verleden?*

Synopsis van het hoorcollege *Hitler* Adolf Hitler (1889-1945) Hitler en Lenin

waren de invloedrijkste figuren van de vorige eeuw. Lenin bracht de communisten aan de macht in Rusland en ongelukkig genoeg vond de Russische Revolutie navolging. De Russische communisten vermoordden ongeveer twintig miljoen Russen en de Chinese communisten waarschijnlijk tweemaal zoveel Chinezen. Hitler was direct verantwoordelijk voor de Tweede Wereldoorlog en de holocaust en heeft minimaal vijftig miljoen doden op zijn geweten. Hoewel dus het communisme en het nationaal-socialisme in ideologisch gedreven moordzucht niet wezenlijk van elkaar verschilden, is Hitler, meer dan enige communistische leider, de incarnatie van het politieke kwaad van de vorige eeuw geworden.

Het heeft geen zin Hitler te zien als een halve gare. Wie hem bij voorbaat gek verklaart, heeft geen oog voor zijn aanzienlijke talenten en constateert in feite impliciet dat hij niet verantwoordelijk is voor wat hij heeft aangericht. Al was hij dan niet gek, zonderling was Hitler zonder twijfel wel. Daardoor is hij gedurende zijn hele politieke carrière door zijn tegenstanders onderschat. Een normaal leven heeft Hitler nooit geleid. Hij had geen echte vrienden, had niet lief, oefende nooit een beroep uit en hield vreemde tijden aan. Merkwaardig in Hitlers leven is het extreme contrast tussen de eerste helft en de tweede helft. In de eerste helft van zijn leven was Hitler in alle opzichten een mislukking, een asociale fantast die in geen enkel opzicht structuur en betekenis aan zijn leven wist te geven. In de tweede helft van zijn leven werd die nooit iets van enig belang had verricht, rijkskanselier van Duitsland en tenslotte dus een van de invloedrijkste figuren van de eeuw. De grote cesuur in Hitlers leven was de Eerste Wereldoorlog. Die creëerde de omstandigheden waaronder de asociale fantast, die een charismatische redenaar bleek te zijn, de Führer van Duitsland kon worden.

H1. Hitlers jonge jaren

Hitler werd in 1889 in Braunau, dat toen in Oostenrijk-Hongarije lag, geboren. Zijn vader, een strenge, humorloze man, was douaneambtenaar. Zijn moeder was een lieve, wat passieve vrouw. Hoe het precies in huize Hitler toeging, weten we niet en het heeft daarom geen zin te speculeren over mogelijke psychische trauma's die Hitler thuis opliep. Hitler was een goede leerling op de lagere school, maar op de middelbare school ging het mis, omdat hij een eigenwijze, nukkige en opvliegende puber was geworden. Twee jaar na de dood van zijn vader, in 1903, hield Hitler de school voor gezien. Hij droomde van een groot kunstenaarschap en had toen al overal een mening over, die hij graag liet horen. Verder deed hij niets.

Na de dood van zijn moeder vertrok hij in februari 1908 naar Wenen om daar een groot kunstenaar te worden. Hij meldde zich aan bij de Weense kunstacademie, maar werd tot zijn ontzetting wegens gebrek aan talent afgewezen. Als Hitler was aangenomen hadden we waarschijnlijk nooit van hem gehoord. Hij probeerde het nog eens, maar werd wederom afgewezen. In de volgende jaren deed Hitler helemaal niets. Hij leidde een zwervend bestaan, verbleef in armetierige daklozenpensions en verkocht zo nu en dan een van zijn schoolse kunstwerkjes. Hij stond halverwege de dag op en maakte 's nachts grote plannen, waar nimmer iets van terecht kwam.

Het probleem met Hitlers Weense jaren is dat we er niet veel van weten, zoals we eigenlijk helemaal niet gedetailleerd geïnformeerd zijn over de eerste, mislukte helft van zijn leven. Desondanks staat wel vast dat Hitler in Wenen kennis maakte met Duits nationale en rechts-radicalen ideeën. Aanzienlijke invloed op hem had Georg Ritter von Schönerer, een soort nationaal-socialist avant la lettre, een rabiate antisemiet die vond dat het Duitssprekende deel van Oostenrijk- Hongarije zich bij het Wilhelminische Duitsland moest aansluiten. Hitler vond wel dat Schönerer zich te elitair opstelde en te weinig werk maakte van de mobilisatie van de massa. Daar was in zijn Weense jaren Karl Lueger, de burgemeester van de stad en een pragmatische antisemiet, veel beter in.

Ondanks het antisemitisme van Schönerer en Lueger is het helemaal niet zeker dat Hitler in deze jaren al antisemitische opvattingen had, wat hij daarover ook beweert in het als autobiografie door en door onbetrouwbare *Mein Kampf*. Als hij al antisemitische opvattingen had, liet hij daarvan niets blijken. Van een samenhangend systeem van opvattingen was bij Hitler in deze jaren nog geen sprake. Hij had zo'n systeem op dat moment ook nog helemaal niet nodig.

H2. De Eerste Wereldoorlog

In 1913 besloot Hitler naar München te verhuizen. Er is wel beweerd dat dat een soort politieke keuze was, een keuze tegen Oostenrijk- Hongarije, maar waarschijnlijk is dat niet. Hitler had zich in 1909 in zijn geboorteland voor de dienstplicht moeten melden en dat had hij niet gedaan. De autoriteiten waren hem op het spoor. Zijn verhuizing was dus een vlucht. In München zette Hitler zijn oude, luie leventje voort. Hij stond laat op en deed niets van belang.

De Eerste Wereldoorlog verlost Hitler uit een uitzichtloos bestaan. Als frontsoldaat had hij eindelijk het gevoel een zinvol leven te leiden. Korporaal Hitler was aan het front een soort telegrambesteller: hij bracht boodschappen van de staf in de achterste linies naar de voorste linies, een van de gevaarlijkste functies die er waren. Het is werkelijk een wonder dat hij deze werkzaamheden vier jaar heeft overleefd. In oktober 1918 werd Hitler het slachtoffer van mosterdgas, waardoor hij tijdelijk gedeeltelijk blind was. Hij belandde in een militair hospitaal en hoorde daar dat Duitsland had gecapituleerd. Dat hij op dat moment besloot politicus te worden teneinde de schande van de nederlaag ongedaan te maken, is niet erg waarschijnlijk. Dat Hitler politicus werd, is niet te danken aan zijn eigen besluitvaardigheid, maar aan de omstandigheden. Hitler bleef nog lang in dienst, namelijk tot 31 maart 1920. Dat kwam hem bijzonder goed uit, want hij was nog steeds een man zonder geld en zonder vooruitzichten, die eigenlijk niets kon.

Het Duitse leger was bezorgd over mogelijk bolsjewisme onder de soldaten en zorgde daarom voor antibolsjewistische propaganda. Daartoe werden propagandisten opgeleid en ook Hitler kreeg een dergelijke opleiding. Hij kreeg wat geschiedenis en politieke scholing en een van zijn docenten rapporteerde dat hij een talentvolle spreker was. Het was ook in opdracht van het leger dat Hitler op 12 september 1919 een vergadering bezocht van de Deutsche Arbeiter Partei, die in januari van dat jaar was opgericht. Van een echte politieke partij was eigenlijk geen sprake, het was meer een gezelschap van mopperende bier-drinkers. Hitler was dan ook niet onder de indruk. Hij werd echter door de oprichters uitgenodigd lid te worden, omdat hij in de discussie indruk had gemaakt met een fanatiek betoog. Het nieuwe lid bleek al spoedig een heel bijzonder lid: hij bleek een begenadigd en opruiend spreker. Hij wist in massabijeenkomsten brede belangstelling te wekken voor het aanvankelijk zo obscure gezelschap. Hitler had zijn bestemming gevonden.

H3. Hitlers intrede in de politiek

Vanaf het begin van 1920 heette de partij National Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei, NSDAP. Er werd een programma opgesteld, dat zeer antikapitalistisch en antisemitisch van toon was en daarnaast fulmineerde tegen de Vrede van Versailles en de "jodenkliek" in Moskou. Na flinke interne strijd werd Hitler in 1921 "Führer" van de NSDAP. De partij ging het ondertussen voor de wind. Zij verschaftte zich een partijkrant en had in het najaar van 1923 zo'n 55.000 aanhangers. Het nationaal-socialisme vertoonde al de karakteristieke eigenschappen van het fascisme, dat zich vrijwel overal in Europa in het interbellum met meer of minder succes manifesteerde. Het fascisme was een product van specifieke historische omstandigheden. Zonder de Eerste Wereldoorlog en de Russische Revolutie was het nooit tot ontwikkeling gekomen. De oorlog had de nationalistische sentimenten enorm versterkt en alle fascistische bewegingen rustten op dit fundament van hypernationalisme.

In 1923 verkeerde de Weimar-republiek door de Franse bezetting van het Ruhrgebied in chaos en verwarring. Hitler, altijd geneigd tot de vlucht naar voren, dacht dat zijn historische moment was gekomen. Hij wilde de macht in München overnemen en dan naar Berlijn marcheren, naar analogie van Mussolini's machtsovername in 1922, waar Hitler diep van onder de indruk was geweest. De machtsovername mislukte jammerlijk en Hitler werd gearresteerd en veroordeeld tot vijf jaar gevangenisstraf. Merkwaardigerwijze was dit echec niet het einde van zijn politieke loopbaan. Hij werd eind 1924 al weer op vrije voeten gesteld en benutte zijn beperkte gevangenisstraf om Mein Kampf te schrijven, een rommelige combinatie van autobiografie en politiek programma.

H4. Hitlers ideologie

Hitlers wereldbeeld was gebaseerd op een extreme variant van het vulgair darwinisme. De geschiedenis was volgens hem een eindeloze strijd tussen de verschillende volkeren of rassen. De termen volk en ras werden door Hitler op verwarrende wijze als identiek beschouwd. Volkeren die niet bereid of in staat waren andere volkeren te onderwerpen en de noodzakelijke Lebensraum te veroveren, zouden uiteindelijk zelf onderworpen worden. Het volk dat zijn raszuiverheid het best had bewaard zou overwinnen. De joden legden het erop aan de strijdlust van andere volkeren te ondermijnen. Dit parasitaire ras moest daarom uit Duitsland verwijderd worden. Hoe dat moest worden gedaan, maakte Hitler niet duidelijk.

De verovering van de Lebensraum waar Duitsland recht op had kon natuurlijk pas beginnen als Duitsland de kluisters van het Verdrag van Versailles had verbroken. De noodzakelijke expansie van Duitsland zou verwezenlijkt worden door de vernietiging van de "joodsbolsjewistische" Sovjetunie.

H5. De economische crisis en de Duitse conservatieven helpen Hitler aan de macht

Het staat wel vast dat wanneer de economische crisis zich niet zou hebben voorgedaan, Hitler een voetnoot in de Duitse geschiedenis zou zijn gebleven. Bij de verkiezingen van 1928 haalde de NSDAP 2,6% van de stemmen. Toen het economisch tij keerde, begon de partij weer te groeien. De partij en haar magische redenaar konden alles aan iedereen beloven. De electorale doorbraak vond plaats in september 1930: de NSDAP kreeg 18,3% van de stemmen. Doordat er voortdurend verkiezingen waren, wist de partij de vaart er in te houden. Bij verkiezingen voor de Rijksdag scoorde de NSDAP in 1932 37,4% van de stemmen en werd daarmee verreweg de grootste partij.

Aan de macht was de partij daarmee nog niet. Zonder medewerking van de conservatieve elite en de toestemming van president Hindenburg kon de partij niet aan de macht komen. Hindenburg voelde er voorlopig niets voor Hitler tot Rijkskanselier te benoemen. Anderzijds kon de conservatieve elite haar voornemen een einde te maken aan het democratische bestel van de Weimar-republiek niet realiseren zonder de steun van de NSDAP. Nadat de NSDAP in november 1932 voor het eerst stemmen had verloren, begonnen in de loop van januari 1933 opnieuw onderhandelingen over regeringsdeelname van de nationaal-socialisten. Hindenburg ging nu eindelijk accoord met het kanselierschap van Hitler omdat hem verzekerd was dat Hitler veilig ingepakt was. Zodra Hitler op 30 januari 1933 rijkskanselier was geworden bleek niets minder het geval. De NSDAP begon direct aan een systematische, gewelddadige terreurcampagne tegen links, waarbij de politie de andere kant opkeek of meedeed. Bij hun intimidatiepogingen werden de nazi's enorm geholpen doordat eind februari het Rijksdaggebouw afbrandde. De brand was gesticht door de Nederlandse ex-communist Van der Lubbe, maar de nazi's beweerden dat de communisten het hadden gedaan en produceerden een machtigingswet die de regering in feite onbeperkte volmachten gaf.

Op 5 maart wonnen de nazi's ruim veertig procent van de stemmen, maar van echte democratische verkiezingen was geen sprake geweest. Eind maart gaf een tweederde meerderheid van de Rijksdag

de nationaal-socialisten alle bevoegdheden die zij wensten. Hitler had getriomfeerd en velen in Duitsland waren diep onder de indruk.

Er waren nu nog maar drie instanties waar Hitler iets van te duchten had: president Hindenburg, de SA (de geüniformeerde ordedienst van de NSDAP, waarin de revolutionaire ontevredenheid bleef borrelen) en het Duitse leger. Om met het leger te beginnen: het liet zich aanvankelijk afkopen, later onderwerpen, maar een zekere oppositie bleef daar toch aanwezig. Toen die oppositie in 1944 een aanslag op Hitler besloot te plegen, was het al lang veel te laat en was het leger medeplichtig aan de ergste wandaden van het Derde Rijk. Samen met een groot aantal andere mogelijke opposanten werd de leiding van de SA eind juni 1934 doodgeschoten in een zeldzaam brutale moordactie.

Hitler nam alle verantwoordelijkheid op zich. Met de terreur van februari 1933 maakte deze moordpartij al heel vroeg duidelijk dat Hitler bereid was volstrekt meedogenloos op te treden. De oude Hindenburg ging begin augustus 1934 dood en Hitler besloot nu de functies van kanselier en president te combineren. Niet dat het er veel toe deed, want hij was bovenal de Führer.

H6. Hitler: de meest succesvolle politicus van de jaren dertig

Tussen 1930 en 1941 lukte Hitler alles. Hij was verreweg de succesvolste politicus van de jaren dertig en als hij in 1940 zou hebben besloten op zijn lauweren te gaan rusten, zou hij wellicht nu nog worden beschouwd als de meest succesvolle Duitse staatsman ooit. Zijn megalomane ambities zouden echter zijn ondergang worden. Aan de gevolgen van de economische crisis, die al in de zomer van 1932 haar dieptepunt had bereikt, werd door het nieuwe regime snel een einde gemaakt. Er werden onmiddellijk grote bedragen gestoken in woningbouw en infrastructuur. Binnen drie jaar was de werkloosheid in Duitsland door omvangrijke overheidsbestedingen verdwenen. De herbewapening kwam langzamer op gang, omdat daarvoor eerst concrete plannen en nieuwe wapens moesten worden ontwikkeld. Voor Hitler was al dit succesvolle beleid geen doel maar middel. Hem ging het er slechts om dat Duitsland op afzienbare termijn weer succesvol oorlog zou kunnen voeren.

Vroeger werd nazi-Duitsland beschouwd als een werkelijk totalitaire staat, monolithisch en coherent, symbiose van Hitlers ideologie en de Führer-dictatuur. Daarbij was het uitgangspunt dat Hitler planmatig te werk ging, omdat hij zijn doelstellingen al in de jaren twintig had geformuleerd. Dit is de zogenaamde intentionalistische interpretatie van het Derde Rijk. Sinds de late jaren zestig zijn er nieuwe opvattingen geformuleerd over de aard van het nazi-regime. Onderzoek heeft aangetoond dat er achter de monolithische gevel van het regime sprake was van een bestuurlijke chaos. De almachtige Führer was nauwelijks geïnteresseerd in de dagelijkse gang van zaken en was vaak langdurig afwezig in Berlijn. Bij deze interpretatie van het nazi-regime is Hitler veel meer afhankelijk van de omstandigheden en handelt hij vaak uitgesproken opportunistisch. Uit dit beeld is de planmatigheid grotendeels verdwenen. Dit is de zogenaamde structuralistische interpretatie van het nationaal-socialisme. Hoewel de structuralisten deels gelijk hebben was er wel degelijk sprake van een Führer-dictatuur. Hitlers denkbeelden en obsessies waren de drijvende kracht van het regime. Hij zette de grote lijnen uit en nam alle wezenlijke beslissingen. Hitler had het ideologische raamwerk van het regime geformuleerd en dat was beslissend. Ook wanneer Hitler zich helemaal niet met het beleid bemoeide, probeerde iedereen zijn ideeën te realiseren.

H7. “De Grootste Veldheer Aller Tijden” leidt Duitsland naar de ondergang

Zo weinig als Hitler zich gelegen liet liggen aan het dagelijks bestuur van Duitsland in de jaren dertig, zo gedetailleerd bemoeide hij zich met de oorlogvoering. Iedereen moest zich naar zijn wensen en ideeën schikken. Van serieuze discussie over belangrijke besluiten was geen sprake, omdat Hitler zijn

militairen niet vertrouwde en zichzelf beschouwde als een militair genie. Ook de oorlog verliep de eerste twee jaar ongekend succesvol en dat versterkte nog eens zijn eigenwaan. Zijn enige grote militaire succes was de nederlaag van Frankrijk. Hij kon daarbij met recht claimen dat zijn suggesties, zij het uitgewerkt door anderen, bij die nederlaag een essentiële rol hadden gespeeld. De aanvankelijke successen werden meest behaald tegen zwakke tegenstanders, die geheel verrast werden door de innovatieve strijdwijze van de Wehrmacht.

Naarmate de oorlog vorderde en de kansen keerden, werd Hitlers gedrag als opperbevelhebber steeds irrationeler. Hij wilde stand houden waar dat al lang niet meer kon en tegenoffensieven uitvoeren met divisies die niet meer bestonden. In de laatste fase van de oorlog was hij zowel fysiek als psychisch ernstig afgetakeld en had hij zijn greep op de gebeurtenissen grotendeels verloren.

H8. Hitler en de holocaust

Hitler en de nationaal-socialisten waren aanvankelijk van mening dat de joden uit Duitsland, en later uit het door Duitsland bezette deel van Europa, verwijderd moesten worden. Daartoe moest eerst vastgesteld worden wie eigenlijk een jood was, omdat dat in het geheel niet duidelijk was, wat eens temeer duidelijk maakt hoe absurd het antisemitisme eigenlijk was. Toen de bureaucratie eenmaal had vastgesteld wie een jood was, kon de verwijderingspolitiek beginnen. De Duitsers hoopten dat de joden, onteigend en beroofd van hun burgerrechten, vanzelf zouden emigreren. Maar bij het begin van de oorlog was slechts de helft van de Duitse joden vertrokken. Met de bezetting van Polen viel een omvangrijke groep joden in Duitse handen. De Poolse joden werden direct bijeengedreven in grote getto's en daar onmenselijk behandeld. Het was echter nog steeds de bedoeling de joden te verwijderen. Na de oorlog zouden zij naar Madagascar worden verscheept. Geleidelijk werd duidelijk dat daar geen sprake van kon zijn. Ondertussen had Hitler besloten de Sovjetunie, waar ook miljoenen joden woonden te vernietigen. In de loop van 1941 hebben de nazi's toen besloten alle joden te vermoorden.

Wanneer en hoe dat besloten is, is niet duidelijk. De Holocaust is waarschijnlijk het resultaat geweest van een reeks van beslissingen, op verschillende bestuurlijke niveau's genomen. Dat er nooit een document is gevonden waarin Hitler opdracht geeft voor de genocide, is totaal irrelevant. Hitler was de oorzaak van de Holocaust en die moord kan niet zijn ondernomen zonder zijn toestemming. Al was verwijdering wellicht het oorspronkelijke doel, moord was altijd impliciet geweest in Hitlers antisemitisme. Samen met Eva Braun, met wie hij de dag daarvoor was getrouwd, pleegde Hitler op 30 april 1945 zelfmoord door zich in zijn rechter slaap te schieten. In zijn politieke testament kregen de joden de schuld van de oorlog en drong hij er bij zijn opvolgers op aan de strijd tegen de joden voort te zetten.

Aanbevolen literatuur

Sebastian Haffner, *Anmerkungen zu Hitler* (München 1978)

Eberhard Jäckel, *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft* (Stuttgart 1981)

Ian Kershaw, *The nazi dictatorship. Problems and perspectives of interpretation* (Londen 1989)

Ian Kershaw, *Hitler, 1889-1936: hubris* (Londen 1998)

Ian Kershaw, *Hitler, 1936-1945: nemesis* (Londen 2000)

Ron Rosenbaum, *Explaining Hitler. The search for the origins of his evil* (New York 1998)

Colofon

Home Academy geeft hoorcolleges uit voor thuis en onderweg. Direct te downloaden of onbeperkt te beluisteren in de Home Academy Club. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door boeiende sprekers. Zo kan je kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank. Download de Home Academy app voor het beluisteren van onze hoorcolleges op een mobiel of tablet.

Kijk verder op www.home-academy.nl

Uitgave Home Academy Publishers
Middelblok 81
2831 BK Gouderak
Tel: 0182 – 370001
E-mail: info@home-academy.nl

Opname	Sandro Ligtenberg (10 & 18 februari 2005)
Stem Inleiding	W.J.C.M van Nispen tot Sevenaer
Muziek Intro	Cok Verweij
Mastering	Frits de Bruijn
Vormgeving	Floor Plikaar

© Hoorcollege Copyright 2005 Home Academy Publishers B.V.
ISBN 978 90 8530 990 1
NUR 686, 77, 78

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden vervoelvoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever.